

УДК 94(477.74-22):341.485»1921/1923

ГОЛОДОМОР 1921-1923 рр. В БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Досліджується терор голодом, що здійснювався більшовицьким режимом в Балтському повіті Одеської губернії в 1921-1923 рр. Розглядаються та аналізуються заходи влади по «викачуванню» хліба із селян, опір населення та повстанський рух, переселенську політику режиму, погром церкви, діяльність міжнародних гуманітарних організацій в межах повіту.

***Ключові слова:** більшовики, ВУНК, терор, голодомор, Одеська губернія, м. Балта, Балтський повіт, голпайки, АРА, повстанський рух.*

Дослідження злочинів тоталітарних режимів в Україні, зокрема, «ленінського» голодомору 1921-1923 рр. не втрачає своєї актуальності в історичній науці. Цій проблемі присвячено низку публікацій, в якій автори науково осмислюють її в південноукраїнському масштабі. Так, вагомим є доробок О. М. Веселової, В. І. Марочко, О. М. Мовчан, Ф. Г. Турченка та ін. [7, 17, 20]. Відкритими до опрацювання стали історичні джерела в збірниках документів, що охоплюють як південноукраїнський, так і Одеський регіони, що з'явилися на світ зусиллями А. П. Огінської, С. В. Кульчицького, І. І. Ніточко, Л. Г. Білоусової та ін. [6, 8]. Значні інформаційні ресурси містять матеріали Державного архіву Одеської області, насамперед, справи фондів Одеського губернського та Балтського повітового комітетів КП(б)У [9, 10, 11, 12]. Тож сьогодні існує необхідність продовження досліджень проблеми в мікрорегіональному вимірі – на рівні окремо взятого села, містечка, міста, волості, повіту.

Метою даної статті є реконструкція та дефрагментація фактографії, визначення причин та наслідків голодомору 1921-1923 рр. на Балтщині,

оскільки дана тема – в означених адміністративних та хронологічних рамках – ще не була предметом дослідження сучасної історіографії. Для досягнення поставленої мети передбачається дослідити заходи соціально-класової та національної політики більшовицького режиму в реаліях переходу від «воєнного комунізму» до НЕПу, проаналізувати форми та методи «викачування» владою хліба із селянських господарств, подолання організованого та стихійного опору населення, стратегії виживання пересічних громадян та представників режиму, гуманітарні акції допомоги голодуючим, пограбування більшовиками культових установ.

Для окреслення територіальних меж, охоплених дослідженням зауважимо, що згідно системи адміністративного районування, яке діяло з лютого 1921 р. до березня 1923 р., Балтський повіт Одеської губернії – у динаміці – уявляв собою велику територіальну агломерацію, до якої входили такі волості: Олександрівська, Бакшанська, Бандурівська, Бірзульська, Бобриківська, Боківська, Будейська, Валегоцулівська, Велико-Троянівська, Воронківська, Гандрабурська, Гвоздавська, Голованівська, Журанська, Кондратівська, Коханівська, Крутянська, Любашівська, Любомирська, Миколаївська, Молокішська, Мошнягська, Нестоїтська, Ново-Георгіївська, Переймська, Пасатська, Пасицелівська, Піщанська, Писарівська, Савранська, Саражинська, Свято-Троїцька, Ставрівська, Чорнянська, Цибулівська, Ясеновська та м. Ананьїв. 7 березня 1923 р. ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) затвердив новий територіальний поділ – був утворений Балтський округ [2, с. 46-48].

Голод 1921-1923 рр. в Балтському повіті був обумовлений низкою чинників: повоєнною господарською розрухою, посухою (значно сильнішою на півдні повіту), проте найістотнішою складовою причинно-наслідкових зв'язків, які спричинили голод, була більшовицька політика «воєнного комунізму», перша спроба введення якої в Україні була здійснена ще з весни 1919 р.; з січня 1920 р. запроваджувалась хлібна монополія, а з лютого цього ж року почав діяти закон про хлібну розкладку, відповідно до якого

передбачалось вилучити 160 млн. пудів «надлишків» хліба в українських селян. Так, з селян Балтського повіту станом на 9 жовтня 1920 р. було стягнуто 160 тис. пудів зерна, 3,5 тис. голів худоби та ін. [5, с. 442].

Звичайно, що продрозкладка призвела до послаблення мотивації до праці у селян: якщо весною 1920 р. в повіті було засіяно 272 тис. десятин землі, то в 1921 р., – згідно звітів Балтського повіткому КП(б)У – ярвини було вже на 91 тис. дес. менше [14, с. 225; 11, арк. 67]. Скорочення посівів озимих культур в цьому ж році було наслідком «сильної посухи, відсутності посівного матеріалу, ранніх морозів» [10, арк. 9]. Не подіяло навіть те, що VII Всеросійський з'їзд Рад в грудні 1920 р. ухвалив рішення про розкладку на сівбу – примусові обсяги посівних площ для кожного селянського господарства на місцях – з огляду на небажання селян сіяти в умовах перманентних реквізицій [17, с. 66]. Цікаво, що радянська історіографія в свій час, обґрунтовуючи позитивність переходу до НЕПу та зростання мотивації селян, приводила дещо інші цифри: 272 138 дес. в 1920 р. проти 365 252 дес. землі в 1921 р. [15, с. 152]. Звіти Одеського губпомголу (губернської комісії допомоги голодуючим) за 1921 р. засвідчують показник 366 тис. дес., в 1922 р. – 331 тис. дес. посівів при середній урожайності в 1921-1922 рр. – близько 17 пудів з десятини, що було найбільшим показником по губернії (Одеському повіті – 2, Тираспольському – 6, Вознесенському – 8, Первомайському – 12 пудів з десятини) [8, с. 165].

Ще однією причиною недосіву були дезорганізуючі дії пробільшовицьких КНС (комітетів незаможних селян), які провадили кампанії «походів на куркуля» (одна з них відбулась в повіті в другій половині серпня 1920 р.) – зміст яких полягав у повному виконанні розкладки за рахунок заможних селян та вилученні в останніх «надлишків» землі та сільськогосподарського реманенту на користь незаможників та для організації колективних господарств (5 колгоспів було організовано в 1920 р. та ще 14 – в 1921 р.) [15, с. 118-128; 14, с. 225].

Серед факторів, що обумовлювали скорочення площі та якості обробітку засіяних земель, було також катастрофічне зменшення кількості робочої худоби в повіті – якщо навесні 1921 р. на одну десятину весняних посівів припадало 2,73 робочої худоби, то в 1922 р. – лише 1,59 (кількість господарств, які взагалі не мали робочої худоби збільшилась на 30 %, безінвентарних – на 7%) [8, с. 166].

Сесія ВУЦВК 27 березня 1921 р. прийняла постанову про заміну продрозкладки продподатком з урожаю 1921 р., проте продовжила стягнення заборгованості з продрозкладки, обсягом 59 млн. пудів хліба, до вересня. Частка Одеської губернії складала 3 млн. пуд. хліба, Балтського повіту – 300 тис. пуд. Недоїмка була виконана по Балтщині до 1 липня 1921 р., при цьому Цибулівська волость виконала її на 200%, Журанська – 188%, Воронківська – 135%, Савранська – 100% та ін. [15, с. 154]. Для «викачки хліба» більшовики застосовували «подвірне госпобстеження», результати якого визнали «ефективним... кампанія в повіті виконана блискуче» [9, арк. 6, 16].

Стягнення продрозкладки та продподатку відбувались на тлі посухи, яка влітку 1921 р. охопила повіт, насамперед, південні волості, що призводило до «пригнічених настроїв населення» [11, арк. 82]. Навіть радянська історіографія визнавала, що в 1921 р. в Балтському повіті у 14 волостях був неврожай, а четверта частина господарств ледве повернула насіння [14, с. 226]. Вже в червні 1921 р. констатувався «незадовільний стан з продовольством у зв'язку з вивезенням хліба для Одеси та на інші зсиппункти», який невдовзі трансформувався в «кризу харчів», особливо відчутну міськими жителями [9, арк. 10; 11, арк. 63]. Погіршували ситуацію перманентні кампанії влади, направлені на додаткове вилучення хліба, продуктів харчування, одягу, інших матеріальних ресурсів із жителів повіту, які проводились паралельно із стягненням продрозкладки та продподатку. Так, систематичними були тижні «дітей Донбасу», «голодуючих Поволжя», спецподатки кожухами та реквізиції на утримання лікарень, забезпечення службовців радянських органів та міського пролетаріату та навіть «Допомоги

страйкуючим англійським вуглекопам» (7-12 червня 1921 р.), що вкрай вороже сприймалось населенням [11, арк. 77; 9, арк. 7]. Проте найбільшчними для селян були зобов'язання утримувати частини ЧА, продзагони, робітничі воєнізовані формування, які прибували в населені пункти повіту, як правило, з Росії, для забезпечення хлібозаготівель та боротьби з «політичним бандитизмом» – насправді, відчайдушним спротивом селян, що, рятуючись від голодної смерті, давали відсіч продагентам [10, арк. 9].

Продподаткова кампанія в більшості волостей повіту завершилась на поч. квітня 1922 р., хоч більшовики визнавали, що внаслідок неї селяни залишились без насінневого фонду, тож посіяти подекуди зможуть не більше 30% від норми [10, арк. 33-36]. Звіти повітового осередку ВУНК (Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами; більш вживане – «чека» (рос.)) засвідчують повне розуміння більшовицькою владою тих наслідків, до яких може призвести виконання плану хлібозаготівель. Так, в Гандрабурській волості, типовою мовою чекістських звітів: «по продподатку забране не тільки все наявне зерно, але й мука й навіть печений хліб...»; в Пасатській волості «продподаток виконаний на 90% (зібрано 52388 пуд. збіжжя)... надії на повне виконання погані, оскільки в рахунок продподатку вилучене все наявне у селян зерно...»; в Будейській волості «по продподатку та додатковому обкладенню вилучене все наявне зерно... у населення не залишилось зерна не те, що на посів, а навіть на поточне харчування... зареєстровані випадки смерті... голод набуває масового характеру...» і. т. д. [10, арк. 17-20].

Масштаби голоду ще більше посилила весняна посівна кампанія 1922 р., оскільки «селяни останнє зерно кидають в землю». Купити ж насіння в Повітпосівревкомі селяни не могли з огляду на значно завищені там ціни [10, арк. 49-51].

Проте Балтський та Первомайський повіти керівництвом Одеської губернії офіційно позиціонувались як «благополучні», тож саме вони «весь час давали хліб для відправки голодуючим на Поволжя» (до Одеської губернії в цей час входили також Одеський, Ананьївський, Тираспольський та Вознесенський повіти; з жовтня 1922 р. також Херсонський, Миколаївський, Єлисаветградський та Дніпровський повіти колишньої Миколаївської губернії). Так, розкладка харчами в обсязі 83 тис. пайків ЦК Помголу (урядової Центральної комісії допомоги голодуючим), накладена на губернію навесні 1922 р., була виконана виключно населенням Балтського та Первомайського повітів [6, с. 90]. В краєзнавчому музеї м. Балти (директор – П. О. Ткач) зберігається зразок квитанції (№ 53849) ЦК Помголу від 9 жовтня 1922 р., яка засвідчує факт внесення місцевим селянином «одноразового державного збору на користь голодуючих» в обсязі 1 пуду 36 фунтів [1 пуд – 40 фунтів; 1 російський фунт – 410 грам – авт.] пшениці; навскоси з лівого низу догори через весь бланк міститься друкований пропис: «Від імені голодуючих щиро дякую».

Для вижимання цього хліба губернське комуністичне керівництво застосовувало інститути кругової відповідальності та взяття заручників (по 15-25 чол.) з волостей з наступним розстрілом останніх та набором нових у випадку невиконання плану – подібна практика була досить ефективною [6, с. 51].

Силкові методи «викачування» хліба засвідчує М. Фрунзе – уповноважений Реввійськради Республіки в Україні, Командуючий збройними силами України і Криму та водночас заступник Голови Раднаркому УСРР, член Політбюро ЦК КП(б)У, який 19 березня 1922 р. телеграфував Українській економічній раді із Балти: «всі сили кинуті на завершення продкампанії... залишилось добрати ще 20 тис... продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують населені пункти та обходять кожну будівлю... ряд відкритих виступів цілих сіл, переважно жінок та дітей...» [6, с. 106].

В цей же час (березні 1922 р.), з метою активізації адмінресурсу на допомогу голодуючим російського Поволжя, Балту відвідали Голова ВЦВК (Всеросійського центрального виконавчого комітету) М. І. Калінін та Голова ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету) Г. І. Петровський, які на партзборах, мітингах палко закликали жителів міста та повіту посилити роботу в даному напрямку [14, с. 226]. Прибули вони на агітаційно-інструкторському потязі ЦК РКП(б) «Жовтнева революція», який за особистою ініціативою В. Леніна був відряджений в УСРР «для посилення кампанії допомоги голодуючим неврожайним регіонам РСФРР» – це при тому, що на Поволжі допомогу на цей момент отримували 60-80% із числа тих, хто її потребував, а в Україні до травня 1922 р. – 1% [17, с. 95].

Більшовицькі документи дають можливість відстежити динаміку зростання кількості голодуючих в повіті: на поч. травня 1922 р. в 13 волостях було зареєстровано 25 тис. голодуючих (з них 55% – дорослих, 45% – дітей), на середину червня – 40 тис. голодуючих (з них – 18 тис. дітей), на кінець липня – 55 тис. голодуючих (при цьому на весь повіт в середині травня владою було відкрито 4 (пізніше ще 3) харчопункти пропускною спроможністю 720 (820) чоловік в день, що було катастрофічно недостатнім [10, арк. 59; 11, арк. 64]. Наведемо кількість голодуючих по деяким волостях повіту весною (в березні-травні) 1922 р.: Писарівська – 5 тис. чол., Свято-Троїцька – близько 5 тис. чол., Переймівська – 3256 чол., Журанська – 3500 чол., Крутянська – 1631 чол. (з них 537 чол. – переселенці), Воронківська – 866 чол. дорослих та близько 3 тис. дітей (смертність – близько 400 чол.), Мошнягська – 1234 чол. та ін. [10, арк. 17-75].

Послаблене голодом, населення масово хворіло, що значно збільшувало смертність. Як в місті, так і в повіті з весни 1922 р. ширилась епідемія таких небезпечних хвороб, як тиф, холера, цинга, чорна оспа [11, арк. 63; 10, арк. 103]. Так, в кінці травня 1922 р. лише в Воронківській волості щодня захворювало тифом та чорною віспою близько 150-200 чол., вмирало – близько 50 чол. Епідемія посилювалась в зв'язку з примусовим розселенням

хворих червоноармійців на квартири до цивільного населення [10, арк. 71]. Загалом в повіті, згідно більшовицьких даних, епідемією висипного тифу було охоплено «більше 25% волостей» [6, с. 101]. Лише з вересня 1922 р. кількість хворих на тиф та холеру почне зменшуватися [11, арк. 82]. Проте це не було наслідком ефективного медичного втручання – більшовики визнавали, що «селяни звертаються до лікарів лише в крайніх випадках, бо не мають чим заплатити за послуги» [10, арк. 49].

Голод призвів також до різкого скорочення поголів'я худоби в повіті. Так, в 1922 р. кількість корів та овець зменшилось на 24%, свиней – на 72%, робочої худоби (коней та волів) – на 32% [8, с. 166].

Потерпали не тільки села та містечка, але й повітовий центр, де було «багато голодуючих, злиденних та жебраків», зафіксовані «випадки смерті на підґрунті голоду». В місті лютував тиф в різних формах, до поширення інфекційних хвороб також спричинились червоні військові, які закрили міську артезіанку, що змусило мешканців Балти споживати воду із відкритих криниць, які перетворились на джерела «перезараження» [10, арк. 24].

Загалом, за аналітичними спостереженнями ВУНК, в повітовому центрі голодувало 32% населення, 48% жителів були забезпечені задовільно, а 20% – «великі спекулянти... живуть добре, ні в чому собі не відмовляючи» [10, арк. 38]. Це з урахуванням того, що більшовицька влада вживала заходів до забезпечення харчових потреб робітників та службовців міста – своєї соціальної бази – в 1922 р. ці заходи були більш ефективними, ніж в 1921 р., коли містяни через адмінпримус та рішення профспілок про «добровільні пожертвування» обкладались відрахуваннями із заробітку на допомогу Поволжю [11, арк. 63].

Найкраще було організоване постачання членів КП(б)У, які щомісяця отримували пайки, в який, станом на вересень 1922 р., входило: «30 фунтів борошна, 10 ф. крупи, 1 ф. цукру, 1 ф. рису, обмундирування, черевики, білизна, тютюн, вироби мануфактури, грошове утримання та ін.»

[11, арк. 92]. Симптоматичною є констатація повітових чекістів про те, що «живуть добре лише ті, хто примикає до партії...» [10, арк. 17].

В місті незадовільно функціонували продовольчі магазини, в яких були відсутні сіль та цукор. Торговці лавок кілька разів демонстративно закривались, мотивуючи це неспроможністю сплатити торговельний податок, проте після адміністративних заходів більшовицьких органів (опечатування лавок), частина торговців сплатили збори [10, арк. 104].

Дефіцит продтоварів спричинився до «страшної спекуляції» та зростання цін. Так, станом на кінець березня 1922 р., 1 пуд пшеничного борошна коштував 1 млн. 600 тис. крб.; 1 пуд кукурудзяної муки – 1 млн. 200 тис. крб.; 1 фунт м'яса – 40 тис. крб. [9, арк. 10].

1 та 2 квітня 1922 р. мали місце погромницькі ексцеси: «пограбування двох лавок та розтаскування хліба та інших предметів у продавців» на місцевому ринку. Збурювачами виступили червоноармійці 152-ї бригади та місцеві «темні елементи» [10, арк. 25]. Події були спровоковані перманентним зростанням цін на хліб: так, «1 квітня в Балті яєчний хліб з домішками коштував 60 тис. крб. за фунт, в обід – той же хліб – 65-68 тис. крб. за фунт». Погроми відбувались під антисемітськими гаслами, проте відповідальність за підвищення цін спільно несли місцеві єврейські і російські перекупщики та українські селяни, що мали хліб на продаж [10, арк. 39].

Загальне невдоволення владою в цей час спричинилось до активної циркуляції інформації про те, що більшовики незабаром впадуть під ударами Петлюри з Польщі (чи Румунії), або Врангеля з півдня, тож неочікувано на чорному ринку з'явився попит на небільшовицькі гроші, зокрема, денікінські, які одеські валютники скуповували по повіті «на 50% дешевше радянських» [10, арк. 32, 37].

У червні 1922 р. в Балті зафіксовані смерті малолітніх дітей від голоду, дорослі почасти вдавались на ґрунті голоду до суїцидів [10, арк. 30, 38, 104]. Аби якось вижити, працівники «зсиппунктів» здійснювали розкрадання зерна

[10, арк. 30]. В умовах голоду активізувався кримінальний елемент, якому селяни повсюдно протидіяли згідно норм звичаєвого права – самосудами [10, арк.14, 32, 90, 49].

Значно страшнішими для жителів повіту були злочини репрезентантів правлячого режиму – партійних функціонерів, радянських працівників, червоноармійців, продзагонівців, комнезамівців, більшовицьких активістів, які масово вдавались до посадових зловживань – самочинних «розкулачувань», «конфіскацій» з корисливою метою з наступним перепродуванням [12, арк. 24, 62]. Ними прямо чи засобом «контрибуцій» вилучались не тільки зерно, продукти харчування, але й самогон, одяг, будь-яке майно, яке мало хоча б мінімальну матеріальну цінність. Реквізували навіть будинки, на які ж одразу, згідно з заздалегідь заготовленими бланками з печатками комнезамів, встановлювали своє право власності [12, арк. 93, 193]. Подекуди «уповноважені по продподатку та представники ревкому вимагали від селян вишуканих обідів, інакше – арешт» [10, арк. 25]. Масовий характер носили злочини частин ЧА та продзагонів (комплектованих переважно не українцями), які більшовики повсюдно розміщували в населених пунктах повіту як гарантію виконання хлібозаготівель, при цьому утримання цих чисельних загонів додатковим тягарем лягало на територіальні громади. Аналітика повітової ВУНК засвідчує повсюдне поширення злочинної практики: так, в Валегоцулівській волості дислокований тут продзагін «по-партизанськи самочинно забирає кожухи, чоботи, годинники, рушники, ковдри – загалом все, що їм сподобається... привласнюють собі останні харчі, що залишились у селян...»; в Савранській волості солдати 435-го Преснянського полку «безчинствують, під виглядом бандитів здійснюють часті крадіжки зерна та інших харчів...»; в Цибулівській волості солдати 454-го Лефортівського полку «пограбували сім'ю вдови... п'яні били та грабували євреїв...»; в Воронківській волості солдати 434-го полку «ламають замки й викрадають

речі та борошно... залякують селян... за відмову дати підводу вбили селянина...» та ін. [10, арк. 9-44].

Страшним лихом для населення обертались транзитні марші територією повіту з'єднань ЧА, які шлях свій позначали крадіжками, розбоями, пограбуваннями, погромами, зґвалтуваннями, вбивствами, «безчинствами... масовими набігами на селянські обійстя» тощо, як це мало місце на початку квітня 1922 р. під час проходження 15-ї дивізії й полишення території повіту 45-ю та приходу 152-ї бригад ЧА [10, арк. 25-27].

Звичайно, що більшовицький терор провокував опір місцевого населення: відкритий збройний супротив, вбивства радянських та партійних працівників, продагентів, нищення зсиппунктів тощо. Із пасивних форм опору цікавим є перегін зерна на самогон, що застосовували на перших порах, насамперед, заможні селяни, проте більшовики вилучали самогонні апарати та переробляли їх на відра [15, с. 120; 10, арк. 150]. Каральні заходи, окрім згадуваних, здійснювали також частини особливого призначення (ЧОНи), осередки Балтської повітової та Одеської губернської ВУНК, міліція, регулярні війська (51-а Перекопська стрілецька дивізія ім. Московської міськради під командуванням В. Блюхера) та ін. [14, с. 224].

Відновили організаційну діяльність антирадянські політичні сили. Так, в південно-східній частині повіту заявила про себе «есерівська група «Союз трудового селянства»», члени якої готувались до збройного повстання [11, арк. 1]. Активну антибільшовицьку агітацію есери проводили також на ст. Бірзула [10, арк. 17]. Значне зростання «симпатій петлюрівщині» чекісти відзначали на початку травня 1922 р. в Пасицелівській, Пасатській, Піщанській та ін. волостях [10, арк. 51, 54, 144].

Продовольча політика більшовиків викликала відторгнення й в багатьох рядових членів цієї партії, працівників радянських органів, комнезамів. Так, згідно звіту Балтського повіткому КП(б)У, влітку 1922 р. спостерігався масовий вихід з її лав членів партії з числа селян внаслідок «розчарування» в правильності аграрної політики партії [11, арк. 23]. В Окнах та Чорній члени

сільрад в травні 1922 р. подали заяви про вихід із органу, а в низці волостей в квітні 1922 р. селяни виписувались із комнезамів [11, арк. 73; 10, арк. 27]. Це за умови, що напередодні з комнезамів «вичистили всіх класових ворогів»: з 6 червня до 20 вересня 1921 р. пройшла перереєстрація: з 38509 членів КНС було виключено 12044 чол. (залишились 26465 чол.) [15, с. 157].

Загалом, серед селян повіту «циркулювала інформація, що радянська влада хоче потроху винищити все доросле населення селян, а з молоддю що захоче, те і зробить» [11, арк. 63]. Більшовики констатували, що «комуністична ідеологія на периферії у селян викликає відразу» та «спостерігається відкритий супротив населення владі» [11, арк. 67; 10, арк. 11]. Стихійні виступи селян переростали в повстанський рух та знищення більшовицьких функціонерів, як це мало місце під ст. Кодимою, де в вересні 1922 р. було вбито 9 продармійців [1, с. 129]. 10 продармійців в перших числах вересня було розстріляно повстанцями в лісі між Балтою та Слободкою [2, с. 126]. Саме продзагонівці та продпрацівники, відбираючи останні харчі у селян та прирікаючи їх сім'ї на голод, наражались на найлютішу смерть у випадку селянського супротиву: для залякування наступних експропріаторів селяни повіту подекуди виривали їм язика, розрізали животи та набивали їх зерном тощо [16, с. 131]. Тільки за серпень-жовтень 1921 р., згідно даних інформаційного відділу Раднаркому УСРР, в Балтському повіті загинуло близько 100 продпрацівників [2, с. 126].

Активізувався попервах організований повстанський рух. Так, найавторитетніший місцевий отаман С. Заболотний лише протягом 5-17 червня 1921 р. 17 разів відбивав у комнезамівців вилучений хліб, повертаючи його селянам [9, арк. 10]. В повіті діяли також загони Кощевого, Нечипоренка, Черношличника, Коваленка, Лиха, Любченка, Солтиса та ін., більшість із яких були нейтралізовані більшовиками до літа 1922 р. [9, арк. 3; 11, арк. 63; 13, арк. 8].

Сучасні дослідники констатують той факт, що волості з розвинутим повстанським рухом менше постраждали від голоду, оскільки той не давав

більшовикам повністю реалізувати продовольчу диктатуру [2, с. 117; 20, с. 208]. На користь цього свідчать дані більшовицьких документів про волості на північний захід від Балти, де спостерігався найбільший голод при слабшому повстанському русі та менш постраждалі східні частини повіту, де мав місце «сильний політичний бандитизм» [6, с. 101; 9, арк. 6].

Голод в повіті істотно посилювався внаслідок переселенської політики режиму: в «благополучний» Балтський повіт транспортували голодуючих з інших регіонів УСРР та РСФРР. «Села переповнені голодними біженцями», ставлення до яких в селян з весни 1922 р. було досить співчутливе. Проте з середини літа воно змінюється на негативне, «пригнічене» внаслідок посухи та загибелі чи враження посівів, до того ж «самі біженці не бажають йти до селян та чесно працювати, а ті, котрі йдуть на роботу, через 2-3 дні прокрадаються та тікають, тож і виникають у селян такі настрої» [11, арк. 63, 82]. У Балту було переселено голодуючих дітей з промислово розвинутих районів Лівобережної України, на утримання яких, за участі місцевого жіночого комітету систематично проводились «Тижні дітей Донбасу» [11, арк. 77]. Переселенці із Поволжя «прикріплювалися» владою до селянських сімей, проте останні, подекуди, не могли прохарчувати навіть себе, тож складалась ситуація, коли «в масі смертних випадків від голоду в більшості – вихідці з голодних губерній. Трупі валяються по кілька днів непохованими...», як це мало місце в Валегоцулівській волості. Варто зауважити, що тільки із цієї волості більшовики вилучили «на користь голодуючим 10 млн. 474 тис. крб. грошима, 1126 пудів різних продуктів харчування, 36 пудів масла, 1 пуд сала ...» [10, арк. 51].

Протягом 1921-1922 рр. в Балтський повіт прибуло понад 3500 дорослих та 560 дітей з Поволжя та, частково, Донбасу. Тільки в березні 1922 р. в повіт прибуло близько 200 дітей із Поволжя [21, с. 249; 14, с. 226]. Загалом же в фонд допомоги голодуючим Поволжя в повіті станом на 15 грудня 1922 р. було зібрано 12299 пудів хліба (близько 200 тон) [1, с. 128]. Варто наголосити, що в цей час на Поволжі в Росії державною допомогою

централізовано було охоплено 60-80 % голодуючих, тоді як на півдні України – лише 9,7% [20, с. 207]. У листопаді 1922 р. частина голодуючих відбула на батьківщину [11, арк. 107]. Проте немало росіян–переселенців залишилась в Балті й були використані владою для збільшення своєї соціальної бази та русифікації місцевого населення з метою підризу національної ідентичності українців та подальшій «інтернаціоналізації» територіальної громади міста.

Влада постійно вдосконалювала свою фіскальну (реквізиційну) політику, яка мала безперервний характер: видавивши в квітні 1922 р. продподаток, більшовицький режим продовжив стягувати «цільовий та периферійний податки», а з початку травня перейшов до «двох ударних кампаній» – вилучення церковних цінностей та примусового збору «голодних пайків» («голпайків») на користь голодуючих, які відразу посилили в повіті антивладні та антисемітські настрої: «жиди, що стоять у владі... церковні цінності та голпайки збирають не для голодуючих, а на особисті потреби...» [10, арк. 43]. Селянство, яке за свідченнями самих же більшовиків «голодне та харчується городиною» вороже ставилось до кампаній «допомог», провести які влада могла, за власним зізнанням, лише «з гвинтівкою в руках» [11, арк. 63].

До збору «голпайків» в Балтському повіті приступили 28 квітня 1922 р. План, спущений Одеським губкомом КП(б)У в обсязі 41960 пудів, мав бути виконаний до 10 травня цього ж року. Для цього більшовики мобілізували зусилля партійних та профспілкових працівників, комнезами, міліцію, чекістів, військові частини. Проте селяни низки волостей одразу ж відмовились здавати «голпайки», серед них Журанська, Воронківська, Гандрабурська, Кондратівська, Нестоїтська, Любашівська, Ставрівська, Пасатська, Пасицелівська – чим наразили себе на репресії та масові арешти [10, арк. 44]. Як цинічно констатували у звітах більшовики: «доводиться арештовувати щодня по більш ніж 100 громадян» [10, арк. 103]. В Балті була проведена низка показових публічних судових процесів над неплатниками,

більшість з яких оштрафувались на 10 млн. крб. та зобов'язувались здати «голпайок» [10, арк. 59].

Деякі волості частково виконали план збору «голпайків», не зважаючи на те, що їх жителі самі потерпали від голоду. Так, в Піщанській волості з планових 1372 пудів харчів зібрано 1000 пудів – за умови, що 460 сімей в волості визнані голодуючими, зокрема: 74 сім'ї – в Піщаній, 72 – Новополі, 20 – Крижовліні, 32 – Шляховому, 200 – Пужайковому, 12 – Ляховому, 50 – Гербіно [10, арк. 53].

План «голпайків» в строки місцевій владі виконати не вдалось – станом на 23 травня 1922 р. було зібрано лише 17287 пуд. (з 41960 пуд. плану). З усього повіту лише с. Бобрик Ясеновської волості та Бірзульська волость виконали план на 100%, за що були проголошені «червоними», при цьому на станції Бірзула в цей час вмирало від голоду близько 50 людей щодня [10, арк. 28]. Факт здачі «голпайка» засвідчувався у спеціальному документі – «голодному паспорті», зразки якого збереглись на Поділлі [18, с. 184].

Збір «голпайків» в повіті було припинено 3 вересня 1922 р. – загалом було акумульовано 32 тис. пудів харчів, тобто із запізненням на 4 місяці план було виконано на 76% [10, арк. 109].

Значно успішнішою для влади була кампанія стягнення загальногромадянського податку, який був виконаний повністю – в касу повітфінвідділу було внесено 45 млрд. крб. Характерно, що для його покриття, а стягувався він грошима, селяни були вимушені викинути на ринок залишки с/г продукції, тож «ціни на продукти першої необхідності впали в середньому на 30%» [11, арк. 63-64].

Значне «погіршення настроїв» спричинив подвірний податок, накладений на повіт в обсязі 911 млрд. крб. – станом на поч. вересня 1922 р. було зібрано 72 млрд. 234 млн. крб. [10, арк. 109].

Як впливає, жителі повіту перебували у стані безперервного пограбування: вилучення зерна, продуктів харчування, грошей... Тож не

дивно, що порівнюючи політику НЕПу із «воєнним комунізмом», вони гірко констатували: «забирали все і тоді, і зараз...» [10, арк. 17].

Голод більшовицька влада використала також для послаблення та пограбування «духовної контрреволюції» – церкви. Кампанія провадилась під ідеологічно привабливим гаслом «допомоги голодуючим». У Балтському повіті вилучення церковних цінностей розпочалось в перших числах травня 1922 р., а вже станом на 11 травня, за неповними даними, «по Балті вилучено 6 пудів срібла з лишнім», що складало «близько 60% плану» [6, с. 113]. Вилучались хрести, лампади, свічники, чаші, митри, панагії тощо. У низці волостей кампанія уможливлувалася лише застосуванням сили, зокрема, червоної кавалерії (51-го кавполка), які розсіювали натовпи протестуючих селян – переважно жінок – що не пускали «уповноважених» до церков [10, арк. 65]. Проте, не дивлячись на акції громадянської непокори та супротиву, церковні цінності в більшості були вилучені – лише незначна частина описаних предметів культу була тимчасово залишена в користування до заміни їх на вироби з нецінного металу. Частково збереглись описи реквізованих церковних цінностей, переважно із срібла. Так, в с. Переймі вилучили предметів культу із срібла загальною вагою 22 фунти 145 золотників [1 фунт (96 золотників) - 0,4095124 кг, 1 золотник $\approx$ 4,26575417 г. – авт.]; с. Борсуках – 15 ф.; с. Саражинці – 13 ф. 30 зл.; с. Чернечому – 8 ф. 31 зл.; с. Пасаті – 2 ф. 29 зл.; с. Коритному – 3 ф. 34 зл.; с. Козацькому – 2 ф. 30 зл.; с. Бендзарях – 3 ф. 34 зл. та 35 крб. сребром; с. Ракулове – 6 ф. 29 зл.; с. Кирничках – 4 ф. 32 зл. та ін. В м. Балті із Феодосіївського монастиря було вилучено 28 предметів культу із срібла 84 проби [84 частки чистого срібла із 100 – авт.] , а при вилученні із Миколаївської церкви служителі приховали «хрест із срібла з мощами угодника». Відбулись вилучення також в 9 синагогах, проте в значно менших обсягах у порівнянні з християнськими храмами, тож більшовики заарештували за приховування цінностей старосту Савранської та членів ради Седегерської синагог [10, арк. 60-61].

В масштабах Одеської губернії в травні 1922 р. було вилучено з 58 синагог – 20 пуд. срібла, з православних церков – 100 пуд. срібла, 77,5 золотника золота, 3 тис. каратів діамантів та ін. [19, с. 50].

Більшовицькі репресії за спротив кампанії вилучення церковних цінностей були досить широкими: станом на середину 1922 р. під слідством знаходилось 80 чол. – переважно священнослужителів та набожних селян [11, арк. 66]. В серпні 1922 р. в Балті відбувся п'ятиденний «процес 75 священників», з яких частина була засуджена до 2-3 років концтаборів, а на інших накладено штраф в сумі від 15 до 50 млн. крб. та громадський осуд [10, арк. 108].

13 листопада 1922 р. відбувся процес повітревтрибунала над Єпископом Балтським та Гайсинським Герасимом Строгановим, який завершився винесенням смертного вироку, заміненим потому – на прохання церкви – 5 роками позбавлення волі [11, арк. 106]. Найтрагічніше в цій ситуації те, що – згідно досліджень низки українських, російських, британських істориків – із коштів, акумульованих більшовиками від експорту церковних цінностей «жодна копійка... не була виділена на допомогу голодуючим...», а використані вони були за кордоном на проплату кампанії по створенню позитивного іміджу СРСР в ЗМІ та фінансування світового комуністичного руху [4, с. 350-351].

Ще однією соціальною верствою, яка в цей час масово потрапила під більшовицькі репресії, були мірошники. В зв'язку з відсутністю сировини не працювали млини та олійні повіту – влада кваліфікувала це як саботаж, тож станом на листопад 1922 р. 240 мірошників було передано до суду [10, арк. 54; 11, арк. 92].

«Жалюгідним», за визначенням сучасних дослідників, в цей час був стан вчительства Одеської губернії, переведеного на місцевий бюджет, яке голодувало та «вимирило цілими сім'ями» [17, с. 104]. В Балтському повіті «народна освіта... в зв'язку з малочисельністю та хворобами вчительського персоналу на ґрунті хронічного недоїдання... нестачі взуття та одягу для

дітей» майже припинила функціонувати, в волостях «педагоги геть забули про існування шкіл», а ВУНК серед вчителів відзначала «шкідливе бродіння» та антибільшовицькі настрої [10, арк. 17, 46].

З початку 1922 р. на території УСРР дозволялась добродійницька діяльність міжнародних організацій – на Балту та повіт з часом поширилась гуманітарна допомога АРА (англ. – American Relief Administration, ARA) – Американської адміністрації допомоги. Спочатку планувалось в червні 1922 р. відкрити 5 харчопунктів, проте відкрились з 24 липня 4 таких об'єкти для дітей пропускнуою спроможністю 2 тис. чол. на добу. За більшовицькими даними в повіті в цей час голодувало 18 тис. дітей [11, арк. 64; 10, арк. 133]. Пункти, які функціонували під пильним контролем влади, забезпечували близько півфунта їжі на 1 дитину (стандартна поживність допомоги на цей час, згідно зобов'язань АРА – 460 кілокалорій на день), проте вже з вересня ці об'єкти працювали з перервами в зв'язку з затримками в транспортуванні продуктів харчування з Одеського порту, що «дуже негативно позначалось на дітях, які ними послуговувалися», а з листопада «як раціон, так і норми раціону значно скоротились», не в останню чергу через блокування діяльності організації більшовицькою владою через ідеологічні причини. З АРА тісно співпрацював «Джойнт» (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет), який через мережу АРА поширював допомогу переважно серед голодуючих євреїв [10, арк. 106, 154]. Скориставшись допомогою американців, більшовики з кінця 1922 р., коли ситуація дещо поліпшилася, замість подякувати, звинуватили АРА в веденні підривної діяльності та, з часом, зупинили її діяльність.

Голод не призвів до припинення збору продовольчого податку з урожаю 1922 р. Одеський губком волонтаристськи встановив завищену ставку продподатку для Балтського повіту, тож 18 серпня 1922 р. Балтський повітком КП(б)У делегував до Одеси продкомісара Мольтова «розбити в губернських колах ілюзію ситості Балтського повіту» та домогтись встановлення продподатку на рівні 1 млн. пуд. зерна, оскільки «господарство

знищене, валового доходу не вистачить навіть на споживання» [11, арк. 67]. Губком дійсно надав певну «знижку в зв'язку з голодом в південних волостях повіту», проте станом на середину листопада 1922 р. балтські комуністи, як це не парадоксально, «блискуче виконали завдання... з надлишком у 100 тис. пуд. хліба...» – тобто з повіту з півсотнею тисяч чоловік голодуючих, місцева влада понадпланово викачала 1600 тон зерна, яким можна було врятувати життя багатьом жителям краю [11, арк. 92].

Як наслідок цього, Балтський повіт восени 1922 р. знову потрапив, разом з Первомайським, до категорії «даже имеющих избытки» вже на республіканському, а не губернському рівні, тож кампанія надмірного вилучення хліба з населення була продовжена, внаслідок чого голод в повіті був пролонгований й на першу половину 1923 р. [6, с. 176].

У своїй звітності більшовики постійно констатували, що «виконання продподатку досягається виключно силою» [10, арк. 23]. Аби ще більше залякати селян, губернська влада вдається до додаткових заходів – депортацій. Так, в кінці грудня 1922 р. відбулись висилки на північ РСФРР 500 «саботажників хлібозаготівель» із конфіскацією майна. З Балтського повіту були вислані селяни із Любашівської та Троїцької волостей [8, с. 163].

У 1921-1923 рр. більшовиками було також обмежене право на пересування, що є черговим доказом штучності голодомору – червоні війська та комнезамівці перешкоджали спробам селян обміняти речі на їжу в сусідніх повітах Подільської губернії, а вже виміняні продукти харчування «реквізували, залишаючи селян без засобів до існування» [10, арк. 17].

Неупереджене ставлення простих громадян до більшовицької політики щиро засвідчують епістолярні джерела – приватні листи жителів Балтщини, на нещастя їх відправників, перлюстровані ДПУ (Державним політичним управлінням, утвореним навесні 1922 р. замість ВУНК). Так, в листах відправників з Балтського повіту мовиться: «...кожен день ходять попід хати – давай хліба. Кажуть, буде єдиний податок, а тут з батьків уже останню шкуру здерли...»; «...радянська влада прямо душить нашого брата податком

за податком. Важко витримати, хоч тікай в іншу державу. Не знаю, що за дідько, раніше прийшла осінь, я заплатив 7 з половиною пудів хліба держподатку і 1 руб. 42 з половиною копійки за обчество. А тепер з десяти десятин здай 250 пуд. зерна. Я раніше здавав 25 пуд., а 175 пуд. залишались мені, і армія була одягнена і сита, і коні, і всі, бо ніякого податку більше не було, а тепер здай продподаток само собою, а інших податків світу не бачити, скільки їх. Якби хліб родив двічі на рік, то й тоді радвладу не нагодувати...» [7, С. 15].

Одним із напрямків подальшого вивчення даної теми є визначення кількості жертв голодомору – неповність, фрагментарність, уривчастість наявних джерел не дають можливості точного дослідження їх кількості в повіті (власне, як і в державі), до того ж частина жертв – це не ідентифіковані переселенці із голодуючих Поволжя та Лівобережжя. Проте, незважаючи на «благополучний» статус Балтського повіту, мова йде про тисячі осіб, загиблих від голоду та хвороб, зумовлених недоїданням та репресіями режиму.

Отже, аналіз опрацьованих джерел та напрацювань сучасної історіографії переконують в тому, що господарська розруха, як наслідок передуючих трагедії воєнних років, несприятливі погодні умови (посуха) уявляють собою лише другорядні причини голоду 1921-1923 рр. в Балтському повіті. Першочерговою причиною є надмірні вилучення більшовицьким режимом хліба у селян – терор голодом, який на думку сучасних українських істориків, був застосований владою як ефективна форма боротьби з антибільшовицькими виступами: голодомор знизив політичну активність селян, призвів до спаду повстанського руху, який не могли підтримувати голодуючі селяни [17, с. 71; 20, с. 208]. Штучну детермінанту голодомору переконливо доводять широко використані в статті дані «Оглядових матеріалів повітової надзвичайної комісії повіткому КП(б)У про політичний та економічний стан в Балтському повіті», в яких, у відповідності до категоричного наказу №85 (від 23.02.1922) Всеросійської

НК «подавати точну картину політичного та економічного стану району» міститься інформація, яка абсолютно переконує, що більшовики повністю розуміли зміст та наслідки своєї політики й цілком свідомо та цілеспрямовано йшли на організацію голодомору, як засобу остаточної концентрації та монополізації влади [10]. Таким чином, Балтський повіт, як складова південного регіону України, був частиною своєрідного полігону, де більшовики в 1921-1923 рр. відпрацювали механізм застосування терору голодом з ознаками геноциду, який в 1932-1933 рр. був поширений на всю підрадянську Україну.

A. M. Lekar

THE FAMINE (HOLODOMOR) IN BALTA DISTRICT OF ODES'KA PROVINCE IN 1921-1923

The author studies the terror famine made by the bolshevist regime in Balta district of Odes'ka province in 1921-1923. The article also reveals and analyses the authorities' means to take the harvest away from the peasants, the crush of churches, the population rebellion and the rebel movement, the regime migration policy, the activities of the international humanitarian organizations in the district.

Key words: *Bolsheviks, VUChK (All-Ukrainian Extraordinary Commission), terror, famine (holodomor), Odes'ka province, Balta town, Balta district, rations for people starving, ARA (American Relief Administration), rebel movement*

A. M. Лекарь

ГОЛОДОМОР 1921-1923 гг. В БАЛТСКОМ УЕЗДЕ ОДЕССКОЙ ГУБЕРНИИ

Исследуется террор голодом, проводимый большевистским режимом в Балтском уезде Одесской губернии в 1921-1923 гг. Рассматриваются и

анализируются действия власти, направленные на выкачивание хлеба из крестьян, погром церкви, сопротивление населения и повстанческое движение, переселенческую политику режима, деятельность международных гуманитарных организаций в пределах уезда.

Ключевые слова: большевики, ВУЧК, терор, голодомор, Одесская губерния, г. Балта, Балтский уезд, голпайки, АРА, повстанческое движение.

Список використаної літератури та джерел

1. Аргатюк С. С. Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району // С. С. Аргатюк, В. Г. Кушнір. – Одеса, вид-во КП ОМД, 2010. – 267 с. з іл.

2. Бачинский А. Д. Изменения административно–территориального деления Одесщины (кон. XVIII в. – 1975 г.) /А. Д. Бачинский, В. П. Ващенко, С. В. Кульчицкий // Південний захід. Одесика. Історико–краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 13. – Одеса: Друкарський дім, 2012. – С. 40-60.

3. Боган С. М. Повстанці Одесщини і Придністров'я: Антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920-1923 рр. Історичний нарис / Сергій Боган. – К.: Гамазин, 2013. – 176 с.: іл. (Серія «Нетабачна історія»).

4. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. У 2 томах. Том 2. / В. Верига. – Рівне: Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – 496 с.

5. В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920 гг.). Сборник документов и материалов / Відп. ред. Коваленко К. С. – Одесское книжное изд-во, 1962. – 502 с.

6. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін.; Упорядн.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська,

Л. В. Яковлєва; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с. – Додатки: с. 224.

7. Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні) / Редколегія: Веселова О. М. та ін. – Київ - Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2002. – 724 с.

8. Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи / Ред. кол. тому: Ніточко І. І., Білоусова Л. Г., Боряк Г. В. [та ін.] // Праці Державного архіву Одеської області. – Т. XVIII. – Одеса, 2007. – 460 с.

9. Державний архів Одеської області. – Ф. 1 (Балтський повітовий комітет (повітком) КП(б)У Одеської губернії). – Оп. 1. – Спр. 37 (Звіти, доповідні записки, зведення повіткому КП(б)У про політичний стан повіту). – 120 арк.

10. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 100 (Інструкція про державну інформацію ВУНК та протоколи повітової ВУНК про її виконання. Оглядова інформація повітової НК в повітком КП(б)У про політичний стан та економічне положення в повіті). – 173 арк.

11. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 118 (Звіти, зведення повіткому КП(б)У в губком партії про політичний та економічний стан повіту). – 109 арк.

12. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 62 (Компрометуючий матеріал на комуністів Ангерт А. В., Баланко, Белецького, Белинського В. та ін.). – 196 арк.

13. Державний архів Одеської області. – Ф.3 (Одеський губернський комітет КП(б)У). – Оп. 1. – Спр. 200 (Зведення інформаційного відділу ЦК КП України про політичний та економічний стан на місцях). – 262 арк.

14. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / Під ред. П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 910 с.

15. Иванова З. М. Ревкомы в борьбе за упрочнение советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 – первой половине 1921 гг. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1963. – 165 с.
16. Нарцов Н. Ликвидация банды Заболотного / Н. Нарцов // Красная Бессарабия. – 1934. – №11. – 29-31 с.
17. Неживий О. І. Голодомори в Україні у ХХ столітті: Навч. посіб. / Олександр Неживий. – К.: МАУП, 2007. – 328 с.
18. Поділля та Південно–Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / Упорядкув., передм., комент. М. П. Олійник. – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 250 с.
19. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с. + вкл. 64 с.
20. Турченко Ф. Г. Голод 1921-1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на півдні України / Ф. Г. Турченко / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXII. – С. 206-209.
21. Сушинський Б. Балта: місто, освячене вічністю. Історичні есе / Б. Сушинський. – Одеса: «Друк», 2005. – 360 с.